

Zorica Petrović

zorica.petrovic@vrtec-trnovo.si

EKOLOGIJA ČUSTEV V EKOLOGIJI SVETA:

ŽIVALI KOT NAŠI ZAVEZNIKI IN UČITELJI

»Ni boljšega psihiatra od kužka, ki ti oblizuje obraz.«

(Bern Williams, angleški filozof)

Velikokrat slišimo uveljavljen rek, da človek, ki ne mara živali, ne mara niti ljudi. Seveda se lahko potem upravičeno vprašamo, kakšno je stališče takšnih ljudi do razvoja našega sveta nasploh, in tu se nujno slej ko prej srečamo tudi s svojevrstno ekologijo, o kateri bo govora v nadaljevanju, namreč o ekologiji čustev v čisto posebnem kontekstu.

Čustva so tista, ki uravnavajo naše notranje doživljanje od rane mladosti. Ne moremo se izogniti povezavi med čustvi in našim telesom, pri čemer se v današnjem času vse hitrejšega življenjskega tempa srečujemo s situacijami, ki so navadno stresne v slabem pomenu besede in dolgoročno pustijo sled v našem organizmu. Vplivajo namreč na naš metabolizem, hormonske procese, mišično napetost, ter postopno spreminjajo strukturo tkiva. Jung pri svojem obravnavanju čustev uporablja izraz »gibanje«, in ravno to gibanje ima v evoluciji precej daljšo zgodovino od razumske misli, ki je usmerjena k tistemu, kar lahko vidimo, slišimo, okušamo in otipamo. Nevroznanost je danes že tako napredovala, da lahko preučujemo delo možganov, ko je oseba pri zavesti, ter spremljamo učinek čustev na organizem. Tisto, kar nas druži z živalmi, je univerzalnost čustvenih procesov, ki so se odvijali že dosti pred razvojem govora. Pripravljenost na boj ali beg ali resignirana predaja, globoko zakoreninjena v nas, so lastna tako ljudem kot živalim. Spremljajo jih primarna čustva, kot so strah, jeza, gnus, veselje in žalost (Wharam, 2012). A ljudje smo, predvsem v zahodnem svetu, neposredne fizične grožnje v največji meri uspeli nadomestiti in nadgraditi z izzivi s psihološkega in socialnega tališča. Le-te pa smo uokvirili v vrednote, držo, prepričanje, upanje in cilje, ti pa so svoje mesto našli

v družbenih strukturah, ki nam jih določajo pravila, zakoni, oblike vladavin in institucije. Vse to pa je bolj plod naše percepcije kot pa resničnost. Eden od proizvodov naše percepcije, ki ga lahko poimenujemo tudi razumsko preoblikovanje samoohranitvenega nagona, pa je naš odnos do naravnega okolja, do flore in favne. In tu nastopijo živali, ta glasnejši, gibljivi, opaznejši del narave.

Ko spontano druženje z živalmi postane namenska terapija

Živali so že od prazgodovinskih časov človekove tesne prijateljice. Kako na človekovo čustvovanje in počutje vpliva druženje z živalmi? Ob takem vprašanju se mi pred oči prikraše slika moje mačke, kako se je pognala v naročje prijateljici, ki je nekaj mesecev za tem žal izgubila borbo z rakom. Žival se je udobno namestila na bolne prsi, naslonila gobček pod prijateljčino brado, in obe sta v tihem sožitju počivali na kavču. Mačkin poskus, da bi človeku vsaj za nekaj trenutkov lahko olajšala trpljenje in bolečine, je bila naravnost otipljiva. Številne raziskave so potrdile tisto, kar lastniki živali že dolgo vedo: živali so za nas naravnost blagodejne, saj nam podarjajo brezpogojno ljubezen in naklonjenost. Sprehajanje s psom ali crkljanje z mačko pozitivno vpliva na raven holesterola v krvi, niža krvni pritisk, uravnava srčni utrip in nam pomaga pri premagovanju vsakodnevnega stresa. Dotik živali, ki do nas kaže naklonjenost, sproža beta-endorfine in zviša raven oksitocina, kar ima za posledico sproščenost in umirjenost, ter skozi občutek povezanosti z živaljo zmanjšuje občutek izločitve in osamljenosti. Sproščanje endorfinov ob božanju živali je tudi nekakšen naraven analgetik, ki zmanjšuje telesno bolečino (Hughes, 2010).

Ena od avstralskih raziskav je pokazala, da lastniki hišnih ljubljencev redkeje obiščejo zdravnika od tistih, ki jih nimajo. Skrb za muco ali psa je namreč vsekakor povezana z večjo motivacijo za gibanje na prostem, izkoriščanju dnevne svetlobe ter širjenjem socialne mreže, kar zlasti lastnike psov posredno varuje pred depresivnostjo. Vlogi mačk v vsakdanjiku lastnikov pa se je v natančnejši raziskavi posvetil profesor bonške univerze Reinhold Bergler, ki je preučil reševanje kriznih življenjskih situacij pri 150 posameznikih, od katerih jih je polovica imela mačko, polovica pa ne. Kar dve tretjini slednjih so poiskali psihoterapevtsko pomoč, ki lastnikom mačk ni bila potrebna. Mačke je Bergler namreč označil kot katalizator pri reševanju naših lastnih težav (Hughes, 2010).

Pionirji na področju terapije z živalmi so v belgijskem Gheelu že v 9. stoletju gibalno ovirane posameznike vključevali v delo z domačimi živalmi. Florence Nightingale je prav tako hišne ljubljence uporabljala za okrevanje ranjenih vojakov in vojnih veteranov, pa tudi psihoanalitik Sigmund Freud je pri svojih terapijah uporabljal svojega chow-chowa Jo-Fija. Terapija s pomočjo živali je svoj razmah

doživela v letih po 2. svetovni vojni po zaslugi otroškega psihiatra Borisa Levinsona, ki je s pomočjo svojega psa Jinglesa Zaradi dobro raziskanih in znanih blagodejnih učinkov se ljubitelji živali vse bolj organizirajo v neprofitna društva na prostovoljni bazi, ki se povezujejo z domovi za ostarele, šolami in vrtci tako pri nas kot drugod po Evropi. V Belgiji lahko bolne lastnike obiskujejo tudi njihovi psi in mačke, medtem ko praksa nekaterih lekarn v Veliki Britaniji uveljavlja tudi prisotnost belih muc. Znan je primer švicarskega zapora v kantonu St.Gall, kjer se kaznjenci skozi negovanjem mačk uspešno spopadajo z reševanjem osebnostnih stisk. V Sloveniji se vse bolj uveljavlja terapija s psi, ki znatno izboljšujejo počutje otrok in starostnikov, bolnikov, ter ljudi s posebnimi potrebami. Na nekaterih ameriških univerzah, med njimi je tudi znamenita univerza Yale, so terapevtski psi v okviru študentskih svetovalnih služb stalni spremljevalci študentom pri premagovanju raznovrstnih stisk, kot so stresna izpitna obdobja, osamljenost domotožje in podobno (Hughes, 2010).

Kako lahko živali pripomorejo k boljšim odnosom v vzgoji in izobraževanju?

Zakaj je ljubezen do živali kot moralni imperativ tako pomembna v otroštvu in kasneje v adolescenci? Zlasti v razvoju pred adolescenco, ter v času adolescence, ko si otroci šele izgrajujejo samopodobo, je ta velikokrat odvisna od nekritičnega podrejanja skupini vrstnikov. Pri oblikovanju spolne, osebnostne in poklicne identitete zlahka pride do konfuznosti, ki je konstanten spremljevalec usklajevanja svoje nove vloge in nalog. To usklajevanje pa pomeni tudi iskanje svojega mesta v hierarhijah posameznih skupin ter iskanje vzorov znotraj njih, ki naj bi jim sledili. Obdobje adolescence je tako preizkusni kamen uspešnega oblikovanja lastne podobe do nastopa tega viharnega obdobja na podlagi skladnosti in pozitivnih vzorcev. Pomanjkanje slednjega lahko pripelje do tega, da se mladostnik tako zlije s svojo klapo, da pri tem izgubi še tisto malo identitete, namesto da bi jo gradil z ustrezno motivacijo pri aktivnostih na področju lastnih interesov. V kolikor pa se prebije skozi proces diferenciacije, lahko uspešno izoblikuje trajne odnose na različnih področjih medsebojne komunikacije: v ljubezni, prijateljstvu, družini, in delu. Razvijanje senzibilnosti in zavedanja sveta okoli sebe pa je eden od mehanizmov, ki lahko odločilno pripomorejo k temu procesu. In ključni akterji pri vzpostavljanju in negovanju medosebnih odnosov so lahko ravno živali (Fromm, 2013).

Več obširnejših raziskav in študij konec 90-ih let prejšnjega stoletja je pokazalo, da živali doma pomagajo otroku razviti večjo stopnjo empatije do drugih. V študiji Bryantove leta 1990 je faktorska analiza pokazala, da odnos med otrokom in živaljo s perspektive otroka lahko razčlenimo na štiri dejavnike:

- dejavnik vzajemnosti: zajema izkušnjo dajanja in podpore ob skrbi za žival in njeni negi
- dejavnik trajne naklonjenosti (angl. *enduring affection*), ki določa otrokovo percepcijo trajne čustvene vezi z živaljo
- dejavnik izboljšane razpoloženja oziroma ojačanega čustvovanja (angl. *enchanced affection*, ki definira otrokovo dobro počutje in občutek pomembnosti, ki ga najde v odnosu s hišnim ljubljencem
- dejavnik ekskluzivnosti: ta določa otrokovo izkušnjo notranjega zaupanja, ki jo čuti do živali, ter je pomemben izhod iz stiske, ki se pojavlja takrat, ko otrok težko navezuje stike z vrstniki ali trpi zaradi porušenega ravnovesja v družini; takrat se otrok na žival obrne kot na svojega zaupnika in tolažnika, saj je raziskovalec Mallon v svoji raziskavi učinkov psa na otroke z vedenjskimi motnjami ugotovil, da so otroci pogosto psa izkoristili za zaupnega in tolažečega poslušalca pri raznovrstnih notranjih stiskah (Marinšek in Tušak, 2007, po Fine, 2000).

Tudi pri mladostnikih je interakcija z živaljo koristna z več vidikov: mnogi mladostniki imajo namreč velike težave, ko se spopadajo z razvojnimi, fizičnimi, socialnimi in gmotnimi izzivi. Njihova želja po sprejetosti in vključenosti je lahko priložnost za uspešno vključevanje živali v šolsko okolje, ki s tem ni več zgolj bojišče za dobre ocene in rivalstvo za položaj na družbeni hierarhični lestvici nekega razreda ali skupine najstnikov, ampak postane zaradi same prisotnosti živali terapevtsko okolje, kjer lahko svoje odzive in interakcijo predelajo na nezavedni ravni.

Kaj je tisto bistveno pri stiku z živalmi, kar tako težko najdemo in zgradimo v medosebnih odnosih? V prvi vrsti je tu odsotnost vsakršnih sodb in obsojanja, ter prisotnost brezpogojne ljubezni, ki nam jo izraža žival. Žival ne bo zlorabila tvojega zaupanja, nikoli ti ne bo obrnila hrbta, in ti bo neizmerno hvaležna za tvojo skrb. Naklonjenost nam bo vračala z ljubeznijo in zvestobo. Morda smo ljudje inteligentna bitja, ki smo kognitivne procese svojih možganov povzdignili na nivo, ki bo preostalemu živalskemu svetu nedosegljiv, vendar pa je čustvena inteligenca in z njo empatija tista, ki zagotavlja pogoje za razvijanje sočutja, vesti, etike in morale, ter senzibilnosti do sveta, v katerem živimo. Kot že uvodoma rečeno, občutki ob ljubkosti male mucke ali kučka niso merljiva kategorija, toda sproščenost in veselo razpoloženje, ki sta prva neposredna posledica prisotnosti živali v razredu, sta učitelju in vzgojitelju lahko v veliko pomoč pri vzpostavljanju pozitivne klime v razredu.

Terapija z živalmi v Sloveniji, prednosti in ovire

Terapevtska društva, ki imajo največ izkušenj z obiski v izobraževalnih ustanovah, so Zavod PET, Tačke pomagačke in Ambasadorji nasmeha. Podatki so sicer nepopolni, saj društva ne vodijo podrobnejših evidenc. V društvu Tačke pomagačke so v letu 2013 opravili 18 obiskov v 17 vrtcih na območju Gorenjske, Primorske in Ljubljane z okolico. Vseh udeležencev skupaj je bilo 483, povprečno torej 27 udeležencev na obisk. V vrtcih so bili prisotni 18 ur. Društvo Zavod PET je v letu 2013 obiskalo 8 vrtcev po Sloveniji in opravilo 21 obiskov. V letu 2014 so obiskali 13 vrtcev in opravili 23 obiskov (23 ur), največ na področju Maribora. Ambasadorji nasmeha so v letu 2013 imeli 38 aktivnih delovnih parov ter več kot 260 rednih uporabnikov, med katerimi je nekaj ljubljanskih vrtcev in šol, Zavod za slepo in slabovidno mladino Slovenije, CSD Škofja Loka, nekaj domov starejših občanov, in nekaj individualnih uporabnikov (Zelko, 2014).

Pri delu v vzgojno izobraževalnih institucijah je treba dosledno ločevati med dvema bistvenima oblikama terapij. Prva je aktivnost s pomočjo živali (v nadaljevanju ASŽ, iz originalnega AAA- Animal Assisted Activity), kjer uporabljamo živali, ki so bile izbrane in izšolane za delo z uporabniki po strogo določenih kriterijih. Te živali obiskujejo bolnišnice, šole, vrtce, zavode, domove za ostarele in podobne ustanove. Glavni cilj teh obiskov je socializacija v vseh svojih nijansah, bodisi v odnosu z živaljo, bodisi v odnosu z vrstniki ter okolico. Druga oblika terapije pa je terapija s pomočjo živali (TSŽ, iz originalnega AAS – Animal Assisted Therapy), kjer je žival izšolana, natančno veterinarsko pregledana, ter preizkušena v poskusni dobi v bolnišnici. Cilji TSŽ so predvsem pospešeno izboljšanje človekovega fizičnega, mentalnega, in čustvenega zdravja ter socialnega in intelektualnega funkcioniranja. V tem procesu so živali, ki ustrezajo določenim kriterijem, enakovredni udeleženci terapije, ki je ves čas procesa dokumentirana in na koncu tudi ovrednotena v skladu z veljavnimi standardi (Standards of Practice for Animal Assisted Activities and Therapy). (Marinšek in Tušak, 2007)

Za vzgojno-izobraževalne zavode, predvsem vrtce in šole, je torej ustrežnejša terapija ASŽ. Pri organizaciji in izvajanju tovrstnih terapij pa se srečamo s kar precej izzivi, ki jih terjajo številna pravila za vse sodelujoče. Ta obsegajo oceno primernosti vrste živali za posamezno ciljno skupino, kar je odvisno od števila in starosti otrok, ter od prostorov, kjer se bo program obiskov izvajal. Določen sklop pravil, za katerega so odgovorna sama društva, obsega zdravje, cepljenje in redne veterinarske preglede, kakor tudi redno obnavljanje znanja in ocena usposobljenosti živali za obiske otrok. V domeno tako društva kot vzgojne institucije spada upoštevanje sanitarno- higienskih ukrepov, ter ne nazadnje, upoštevanje vseh moralno. etičnih pravil v odnosu med človekom in živaljo. Obiski živali so s tem

podrejeni načelom skrbne izbire živali, upoštevanje potreb in želja udeležencev na način, ki bo ustrezen tako za žival kot za udeležence, ter terapevtove oziroma učiteljeve /vzgojiteljeve strokovne usposobljenosti za optimalno podporo udeležencu skozi interakcijo z živaljo. Tako lahko žival uresniči svoje številne vloge skozi vpliv, ki ga ima na otroke in mladostnike: je vir brezpogojne ljubezni, omogoča čustveno sprejetost in varnost pri izkazovanju naklonjenosti s strani otrok, je posrednik med otrokom in okoljem pri pridobivanju socialnih veščin in dvigovanju samozavesti ter ustvarjanju pozitivne samopodobe, učitelj pri toaletnem treningu in učenju odgovornosti, ter izboljšuje kvaliteto življenja (Ilič, 2013).

Pri uresničevanju programa obiskov terapevtskih živali je treba seveda upoštevati tudi nekatere pasti in ovire. Včasih živali nehoti povzročijo rivalstvo in tekmovalnost v skupini, negativne učinke ima lahko odpor do živali ali celo fobije nekaterih posameznikov. Upoštevati je treba tudi nekatere kulturne in verske različenosti, kajti nekatere živali imajo v določenih verskih ali družbenih okoljih pečat nečistosti. Težava je tudi možnost pojava alergij, ki se lahko pojavijo v stiku z živalmi. Dobršen del ovir je tudi birokratske narave, in sicer zaradi pridobivanja številnih dovoljenj in potrdil, od zavarovanja in kritja odgovornosti pa do dovoljenja za objavo fotografij na družbenih omrežjih (Marinšek in Tušak, 2007).

Primer dobre prakse v vrtcu Trnovo

Kako smo to izpeljali v vrtcu Trnovo? S posluhom za otroške želje in nasmeh in srečo v njihovih očeh, skozi očaranost ob stiku s kužkom. S posluhom za vse, kar lahko koristi otrokom ne glede na posebne potrebe ali brez njih. Eno od načel Kurikula za vrtce je tudi njegova uravnoveženost, in za otrokov skladen razvoj je stik z naravo bistvenega pomena. Predvsem v urbanih okoljih vzgojitelji omogočajo otrokom ta vidik izkustvenega učenja tako, da v igralnico prinesejo naravne materiale in žive organizme. S tem odločilno prispevajo k motivaciji, ki je pri otrocih ključnega pomena, kot se je izkazalo v našem primeru. V enem od oddelkov vrtca Trnovo imamo otroka z avtistično motnjo (MAS). V iskanju dodatnih možnosti individualne obravnave otroka, pa tudi kot dodatno popestritev dejavnosti v oddelku z namenom razvijanja senzibilizacije otrok v njihovem odnosu do živali, smo v preteklem šolskem letu navezali stik z gospo Uršo Ivanovič, koordinatorko neprofitnega društva Ambasadorji nasmeha. Zamisel o obiskih pasjih terapevtov v skupini je navdušila ravnateljico vrtca, gospo Suzano Antič, in ob sodelovanju Mestne občine Ljubljana smo skupaj z društvom na ravni celega vrtca organizirali sistem obiskov po vseh oddelkih 2. starostnega obdobja, ki poteka že drugo leto.

Ko smo vzgojitelji zamisel predstavili staršem, smo naleteli na izredno pozitiven odziv, in po pridobitvi potrebne dokumentacije ter pisnih dovoljenj staršev smo pričeli z obiski terapevtskih psov. V skupini Žogic sta nas skozi vse leto prihajali obiskovat dve psički, in sicer mešanka Tisa z vodnico Tejo ter zlata prinašalka Sali z vodnico Tanjo. Otroci so bili nad psičkama navdušeni. Najprej sva otroke s sodelavko pripravili na srečanje s psom, ter postavili skupna pravila obnašanja. Otroci so tako v srečanjih s psičkama spoznavali telesno govorico živali s pomočjo slikovnega materiala in nazorne razlage obeh vodnic, se učili skrbi zanje, psičkama prinašali vodo, ju česali, vodili na povodcu, se učili o pomembnosti vzdrževanja higiene v urbanem okolju (pobiranje iztrebkov), ter z njima tekmovali v teku.

Otrok z motnjo avtizma je psa doživljal nekoliko drugače kot ostala skupina. Neverjeten učinek živali na otroka je bil viden že pri prvem obisku. Sprva si je manjšo mešanko Tiso upal le zdaleč pobožati po hrbtu, tako da ga ni videla. Njegova sprva boječa in previdna interakcija s psom pa se je v pičle tričetrt ure stopnjevala do tega, da je psa na koncu suvereno česal s krtačo in ga vodil na povodcu. Med preostalimi obiski je včasih potrpežljivo čakal na vrsto, da se je psiček lahko dotikal, jih božal, česal ali sprehajal, ali pa jih samo opazoval. Nihče od otrok ni imel odpora do psov, vsi so bili izredno motivirani in so spontano na glas prepoznavali razpoloženje skozi telesno govorico obeh psičk. Ena od psičk je bila posvojena iz zavetišča za živali in ji je manjkala polovica tačke, kar je bila dodatna spodbuda za otroke, da razvijajo sočutje in pozitiven odnos do bitij s posebnimi potrebami. Izkazalo se je tudi, da ima veliko otrok osvojenega precej predznanja že iz domačega okolja, v katerem je pozitiven in human odnos do živali očitno pomembna vrednota. Psički sta bili na svojih obiskih vsakokrat sprejeti z veseljem in toplino, oboje pa je prišlo najbolj do izraza v prosti igri ali tekanju s psičkama. Med človeško in živalsko igro smo tako vzgojitelji obenem z vodnicama lahko potegnili veliko vzporednic. Poseben privilegij za otroke je bilo dajanje priboljškov psičkama, kar zgovorno priča o tem, kako zgodaj lahko otroci skrb za drugo čuteče bitje in njegovo dobro počutje uvrstijo na lestvico vrednot.

Kaj torej naši otroci ohranijo iz obiskov pasjih terapevtov? V prvi vrsti vedrino, toplino, sproščenost. Ob druženju z živalmi spoznavajo njihovo naravo, učijo se prepoznavati razpoloženje živali in ga tudi upoštevati ter ustrezno ravnati, kadar je žival bolna, vznemirjena ali napadalna. Ta spoznanja se odražajo tudi v vrstniški komunikaciji. Skozi del šolskega leta nas je spremljala tudi zdaj že vzgojiteljica Karin Zelko, ki je v okviru svoje diplomske naloge raziskovala, v kolikšni meri predšolski otroci poznajo psa in kakšen je njihov odnos do živali, kako dejavnosti s terapevtskim psom v oddelku vplivajo na njihovo poznavanje živali ter odnos do njih, ter kolikšno podporo vzgojno-

izobraževalna institucija konkretno nudi tovrstni interakciji z živalmi. Več kot očitno je, da je neposredna izkušnja s psom poglobila in oplemenitila odnos otrok do živali, pri čemer pa dobršen delež prispevamo odrasli. Ključna je vloga strokovnega vodstva, torej ravnateljice vrta, ki je s svojim aktivnim sodelovanjem pri realizaciji obiskov pripomogla, da so tako strokovni delavci vrta kot starši dobili vpogled v aktivnosti in terapijo s psi (Zelko, 2014).

V pogovorih z vodniki psov na nedavnem seminarju *Živali v procesu vzgoje in izobraževanja*, ki ga je organiziralo društvo *Ambasadorjev nasmeha*, lahko njihove vidike strnemo v naslednjih ugotovitvah: odrasli, bodisi starši bodisi pedagoški delavci, imamo velik in pogosto ključen vpliv na otrokovo dožemanje živali. Vse je odvisno od pripravljenosti vodstva in strokovnih delavcev izobraževalnih ustanov, torej ravnateljev, učiteljev, vzgojiteljev, in staršev. Sogovorniki so mnenja, da terapija in aktivnosti z živalmi v Sloveniji še niso tako razvite kot v tujini, vendar se stanje na tem področju v zadnjih desetih letih opazno izboljšuje.

Do sedaj smo zagotovo prišli do zaključka, zakaj je žival tako koristna otroku, mladostniku in širši družbi s psihološkega, socialnega, čustvenega in kognitivnega vidika. Če bi torej v enem stavku povzeli ideje in vizije, opredeljene v tem prispevku, potem to pomeni omogočiti vsaki izobraževalni instituciji obiske terapevtskih živali. Kako to doseči? Če komu morda te želje ali vizije zvenijo preveč idealistično ali zanesenjaško, naj se spomni, če lahko, kaj pomeni biti otrok. Naj OČUTI, kaj pomeni biti otrok, torej naj prikliče svojega notranjega otroka na plan, kajti tisto otroško v nas ohranja pozitiven, ljubeč in human odnos do sveta, kakršnega si želimo ne le zase, temveč tudi za prihodnje rodove. Živali pa so nam pri uresničevanju tega sveta najboljši učitelji.

LITERATURA:

Fromm, E. (2013). *Anatomija človekove uničevalnosti*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

- Hughes, C. (2010). Animal Assisted Therapy. Pridobljeno dne 21.3. 2015 na http://www.dr-carol-hughes.com/Dr._Carol_Hughes/Animal_Assisted.html <http://www.bryantarchway.com/the-need-for-therapy-dogs-at-bryant/>
- Ilič, N. (2013). Terapija s pomočjo živali: kaj to je in kako jo lahko uporabim. Ljubljana: Lunba.
- Marinšek M., Tušak M. (2007). *Človek – žival: zdrava naveza*. Maribor: Založba Pivec.
- The Cat Programme, An Animal-Assisted Therapy at Saxierriet Prison for Men: Its Effects and Results in a Correctional Establishment, pridobljeno dne 21.3. 2015 na <http://www.petpartners.org/document.doc?id=257>
- Wharam, J. (2012). *Čustvena inteligenca: potovanje v središče samega sebe*. Ljubljana: Tiskarna Formatisk.
- Zelko, K. (2014). *Vključevanje terapevtskega psa v pedagoško prakso vrtca*. Diplomsko delo. Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru